

Stanisław Jasionowicz

Wstęp

Doświadczenie przestrzeni

Składające się na niniejszy tom prace mierzą się z fenomenem przestrzeni rozumianej jako środowisko, w którym człowiek, ów „bywalec” świata rzeczy materialnych, spotyka się twórczo ze swym krajobrazem wewnętrznym. Miejszem tej interakcji jest wyobraźnia, traktowana tu nie tylko jako funkcja przywoływania obrazów rzeczy nieobecnych lub narzucania subiektywnych znaczeń przedmiotom percepcji, lecz przede wszystkim jako właściwa człowiekowi zdolność łączenia obrazów i znaczeń w przestrzeni kultury – między innymi w utworach literackich, dziełach sztuk plastycznych czy realizacjach architektonicznych.

Wielu nowoczesnych twórców i interpretatorów kultury zdaje sobie sprawę ze znaczenia przestrzeni jako szczególnej jakości poznawczej, wiążącej w pewien sposób doświadczenie wewnętrzne ze światem rzeczy. Amerykański poeta Charles Olson stwierdza, że „miarą współczesnych działań twórczych jest głębia percepcji przestrzeni, zarówno w mierze, w jakiej przestrzeń oddziałuje na przedmioty, jak i w jakiej je zawiera”¹. Tak więc tytułowa formuła odzwierciedla pewną podstawową intuicję: dzieło kultury jest efektem dynamicznej interakcji podmiotu z przestrzenią.

---

¹ Cyt. za: C. Boer, *Poetry and Psyche*, [w:] *Jungian Literary Criticism*, ed. by Richard P. Sugg, Evanston 1992, s. 249.

Nie ulega wątpliwości, że przestrzeń jest czymś więcej niż obojętnym, fizycznym tłem dla artystycznych i literackich „zdarzeń”. Jest tak zarówno wtedy, gdy jest ona „zawłaszczana” przez podmiot, który narzuca jej swoje kategorie, jak i wtedy, gdy podmiot ten ma wrażenie, że jest przez nią kształtowany. W obu przypadkach przestrzeń jawi się jako swoista superstruktura, stanowiąca podstawę relacji zachodzących pomiędzy światem rzeczy a twórczą świadomością. Natura tej relacji jest wciąż przedmiotem dociekań i kontrowersji, lecz w sukurs tym dylematom idą między innymi dwudziestowieczne koncepcje wyobraźni twórczej znaczone nazwiskami Carla-Gustava Junga i jego kontynuatorów oraz prace Gastona Bachelarda czy Gilberta Duranda odnoszące się do „sposobu istnienia” systemów wyobrażeń i mitów w ujęciu fenomenologicznym i antropologicznym. Nie można w tym kontekście nie wspomnieć także o rozwijających się od lat siedemdziesiątych XX wieku pracach z zakresu językoznawstwa kognitywnego.

Badania te² stały się impulsem dla myślenia o kulturze jako „krajobrazie znaczących rzeczy” oraz postrzegania dzieł w kategoriach przestrzeni rozumianej jako środowisko, w którym przedmioty percepcji uzyskują swe „życie”. Zdaniem fenomenologa Maurice’a Merleau-Ponty’ego takie rozumienie przestrzeni umożliwia przekroczenie aporii podmiotowego i przedmiotowego ujmowania świata. Przestrzeń bowiem

nie jest środowiskiem (rzeczywistym bądź logicznym), w którym rzeczy ustawiają się względem siebie, ale środkiem, za pomocą którego staje się możliwe ustalenie [*position*] rzeczy. Dlatego też [...] musimy ją pomyśleć jako uniwersalną możliwość ich wiązania ze sobą³.

Dostrzeżenie dynamicznego, „interaktywnego”, a jednocześnie spacialnego charakteru wyobrażeń składających się na teksty i obiekty kultury stało się ważnym impulsem na drodze ku lepszemu zrozumieniu ich istoty

² Oczywiście wymieniono tu jedynie przykładowe ścieżki badawcze odwołujące się do pojęcia przestrzeni, które rozpatrywane jest także w świetle innych nauk. W tym względzie warto przywołać na przykład pracę Bernarda Bacheleta *L'espace* (Paris 1998), której autor wyróżnia między innymi przestrzeń społeczną i mityczną, przestrzeń psychologiczną, przestrzeń fizyczną, przestrzeń matematyczną, przestrzeń estetyczną oraz „przestrzeń filozofów”. Zauważmy, że każda z tych perspektyw zdaje się odnosić w jakiś sposób do d o ś w i a d z e n i a przestrzeni.

³ M. Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepcji*, przeł. Małgorzata Kowalska i Jacek Mięsiński, Warszawa 2001, s. 265.

i sposobu istnienia⁴. Nie może więc dziwić, że w badaniach literaturoznawczych ostatnich dekad pojawiają się coraz liczniejsze prace odwołujące się do kategorii przestrzeni, począwszy od tekstów Kennetha White'a wprowadzających pojęcia „przestrzeni geopoetyckiej” i geopoetyki⁵, poprzez koncepty geokrytyki, geografii humanistycznej czy poetyki miejsca⁶. Jednocześnie przedstawiciele językoznawstwa kognitywnego przekonują nas, że obraz świata, który powstaje w języku, jest uwarunkowany właściwymi człowiekowi skojarzeniami przestrzennymi (góra–dół, bliskie–dalekie, pionowe–poziome itp.). Także teorie wyobraźni twórczej wywodzące się zarówno z badań empirycznych, jak i psychologii Jungowskiej oraz socjologii i teorii sztuki badają przestrzeń: tę wewnętrzną, kreowaną przez psyche, lecz pozostającą w nieodzownej łączności z tą pochodzącą od danych doświadczenia.

Wyobrażeniowe („poetyckie”) zamieszkiwanie określonej przestrzeni byłoby więc równoznaczne z jej swoistym umitycznieniem, a każde z „miejsc” zamieszkanych czy też „mitycznie objętych w posiadanie” przez twórcę zyskuje status dzieła. Jak powiada Gilbert Durand, każde dzieło kultury posiada swój „mityczny wystrój” („le décor mythique”)⁷ z jego „biegunami i klimatami”. Mit nie oznacza tu „opowieści fałszywej”,

---

⁴ To właśnie o zbyt „statyczne” ich rozumienie zdaje się oskarżać np. imagologię Mieczysław Dąbrowski w swoim artykule *Geopoetyka jako principium comparationis w badaniach kulturowych*, „Rocznik Komparatystyczny” 3 (2012), s. 9–28. Tego rodzaju zarzuty są, jak się wydaje, odległym echem krytyki, na którą naraził się Gilbert Durand po opublikowaniu w roku 1960 swojej fundamentalnej pracy zatytułowanej *Les structures anthropologiques de l'imaginaire (Antropologiczne struktury wyobraźni)*. Jednak właśnie ten francuski badacz wraz z pojęciem „mitycznego wystroju” dzieła literackiego („le décor mythique”) wprowadził koncepcję „trasy antropologicznej” („le trajet anthropologique”). Ta ostatnia pozwalałaby opisywać treści kulturowe jako efekt nieustannej wymiany, dokonującej się na poziomie antropologicznym pomiędzy właściwymi dla człowieka subiektywnymi i przyswajającymi popędami oraz obiektywnymi wyzwaniem, emanującymi z jego środowiska fizycznego i społecznego.

⁵ Por. K. White, *La figure du dehors*, Paris 1978.

⁶ Zob. np. Bertrand Westphal, *La Géocritique. Réel, fiction, espace*, Paris 2007; E. Benz, *Geist und Landschaft*, Stuttgart 1972; A. S. Bailly, *L'imaginaire spatial. Plaidoyer pour la géographie des représentations*, „Espace-Temps” 1989 nr 40–41, s. 53–58, <https://doi.org/10.3406/esp.1989.3461>. W Polsce pisała o przestrzeni m.in. Hanna Buczyńska-Garewicz, *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*, Kraków 2006. Interesującym kompendium zbierającym znaczną część wątków badawczych odwołujących się do pojęcia przestrzeni we współczesnych badaniach literaturoznawczych jest praca Grażyny Rybickiej *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych praktykach literackich*, Kraków 2015.

⁷ Zob. Gilbert Durand, *Le décor mythique de la „Chartreuse de Parme”*, Paris, 1961.

przeciwstawianej „obiektywnemu”, fizycznemu aspektowi istnienia. Przeciwnie, jest to obszar, w którego obrębie zawieszeniu ulega dychotomia podmiotu i przedmiotu; tego, co realne i co wyobrażone. Dialog podmiotu (czy będzie nim bohater tekstu narracyjnego, podmiot poetycki czy autor artystycznej instalacji) z „geograficznymi” uwarunkowaniami jego relacji ze światem jest doświadczeniem, pozwalającym stworzyć „strukturę więzi”, która jest w tym przypadku synonimem dzieła. Dzieło to można więc porównać do mapy naszkicowanej przez twórcę, owego eksploratora przemierzanej przez siebie wewnętrznej przestrzeni⁸. Chęć przestudiowania niektórych spośród tych map stała się ambicją autorów niniejszej pracy.

Na książkę składa się siedem artykułów, zestawionych ze sobą w trzech rozdziałach, z których pierwszy zatytułowany jest *Od przestrzeni naturalnej do przestrzeni artystycznej*. W pierwszym tekście tego rozdziału Magdalena Worłowska pisze o roli pejzażu naturalnego w kształtowaniu się współczesnej wyobraźni artystycznej, analizując land art jako kierunek nowoczesnej sztuki, związany z ideą ingerencji artysty w naturalny krajobraz. Autorka wskazuje na kilka wariantów tego rodzaju interakcji rozpiętych między ideą silnej interwencji artysty w przestrzeń naturalną a nakierowaniem twórcy na empatyczny z nią dialog. Omówione polskie realizacje land artu (sztuki ziemi) okażą się pod pewnymi względami prekursorskie w stosunku do ich amerykańskich i zachodnioeuropejskich odpowiedników. Polskich twórców tego kierunku z lat 60. i 70. XX wieku charakteryzowała większa doza empatii wobec naturalnej przestrzeni. W drugim artykule Nina Pluta poddaje analizie motyw samopoznania bohaterów powieści współczesnego hiszpańskiego pisarza José Ángela Sainza, zwracając uwagę na wyraźnie zarysowaną w toku powieściowej narracji analizę relacji pomiędzy przestrzenią fizyczną a podmiotem i wyrażającym tę relację językiem. Badając rolę języka w procesie wyrażania, a także przekraczania tych napięć (i odwołując się w tym względzie między innymi do filozofii dialogu Martina Bubera oraz prac z zakresu językoznawstwa kognitywnego), autorka dostrzega w twórczości Sainza przejawy swoistego „mitycznego realizmu przestrzeni” – typu współczesnej narracji powieściowej sugerującego możliwość szczególnego rodzaju dialogu podmiotu z „głosami, płynącymi z natury”.

W rozdziale drugim (*Przestrzeń literatury i sztuk plastycznych*) Przemysław Michalski przyjrzy się Miłoszowskiej fascynacji malarstwem, które „zaklina rzeczy zwyczajne”⁹. Autor tekstu przedstawia sposób, w jaki Czesław Miłosz

⁸ Nawet jeśli podmiot „znika” w tej przestrzeni, to pozostawia po sobie ową mapę.

⁹ Por. Peter Zumthor, *Myslenie architektury*, przeł. Artur Koźuch, Kraków 2010. Autor pisze tam o „mocy zwyczajnych rzeczy” w obrazach Edwarda Hoppera.

ujmuje swoje doświadczenie przestrzeni, kontemplując wybrane przez siebie dzieła malarskie, a następnie próbując wyrazić środkami języka poetyckiego relacje pomiędzy „światem widzialnym”, dziełem sztuki oraz zapośredniczającym tę relację podmiotem. Literacka ekfraz, którą proponuje Miłosz w czterech wierszach opatrzonych wspólnym tytułem *O!*, okaże się jednocześnie namysłem poety nad rolą „uprzestrzennionych” rzeczy w autoekspresji twórcy. Z kolei Agnieszka Kukuryk ukaże pragnienie eksploracji związków pomiędzy obrazem i tekstem przez pryzmat kategorii przestrzeni w tekstach Victora Segalena, zafascynowanego Chinami francuskiego pisarza przełomu XIX i XX wieku. Odkrycie w drugiej połowie XIX stulecia przez zachodnioeuropejskich twórców specyfiki dalekowschodniej sztuki zbiegło się z dojrzwaniem nowoczesnej wrażliwości artystycznej, coraz śmielej nawiązującej do nienowej w gruncie rzeczy idei przekraczania granic pomiędzy różnymi językami wypowiedzi artystycznej.

Rozdział trzeci poświęcony jest literackim reprezentacjom przestrzeni, które w mniejszym lub większym stopniu kształtują lub są kształtowane przez zanurzone w nie podmioty. Alicja Rychlewska-Delimat eksploruje świat średniowiecznej wyobraźni, nasycony kulturowymi konotacjami i odwołujący się jednocześnie do poetyki „znaczącego miejsca”. Jej analiza dychotomii miasta i natury, opozycji „znanego” i „nieznanego”, wizje wiodących do celu traktów i leśnych bezdroży, tak silnie zaznaczone w epickim poemacie włoskiego poety doby humanizmu, prowadzi autorkę do uznania peregrynacji szalonego rycerza za złożony, wewnętrzny proces poszukiwania Centrum. Z kolei Tomasz Szybisty studiuje dziewiętnastowieczne wyobrażenia istoty gotyku, w tym przypadku widziane oczyma wyobraźni niemieckiego powieściopisarza Theodora Schwarza, zafascynowanego strukturą gotyckiej katedry, który w opublikowanej w roku 1834 powieści *Erwin von Steinbach* wiąże swoją koncepcję architektury gotyckiej jako „matematycznej struktury” z wizją północnej „krajiny lodów”. Okaże się, że główne kierunki geograficzne oraz związane z nimi krajobrazy (w tym przypadku – Północ i lody Arktyki) kryją w sobie ogromny potencjał wyobrazeniowy, z którego pełnymi garściami czerpie twórca, umieszczający akcję swej powieści w trzynastowiecznym „czasie katedr”; także dynamika uwarunkowanej geopoetycko dychotomii kulturowej Północy i Południa zyskuje tu swój szczególny wymiar. W ostatnim rozdziale tej części Paulina Jarząbek proponuje podróż po poetyckich krajobrazach Montrealu, potraktowanego jako „miejsce autobiograficzne”, a zarazem jako niepewna, nieoczywista przestrzeń współczesnego doświadczenia zbiorowego. W przypadku każdego z czterech wybranych przez autorkę dwudziestowiecznych poetów francuskojęzycznej Kanady twórczość staje

się zarówno „głosem miejsca”, jak i świadectwem trudnej sztuki „poetyckiego zamieszkiwania przestrzeni”.

„Przestrzeń jest pewną całością znaczeń, a nie bytów materialnych [...]. Tak rozumiana przestrzeń jest jednością łączącą w sobie podstawę i przepaść” – pisze w kontekście poglądu Martina Heideggera na temat możliwości ujmowania bycia jako szczególnego rodzaju przestrzeni Hanna Buczyńska-Garewicz¹⁰. Dwie ekstremalne jakości przestrzeni: „podstawa i przepaść” to nie tylko dyskursywne formuły języka filozofii, ale także metafory odwołujące się do spacjalnego wymiaru ludzkiego bytowania w świecie – wszak „twardy grunt” ziemi, po której stąpamy, i doświadczenie przepaści jako „załamanie” pewnego typu relacji z przestrzenią to dwie skrajne formy w niej uczestnictwa. Można by jednocześnie powiedzieć, że właśnie pomiędzy tymi ekstremami („w prześwicie bycia”) zarówno myśliciel, jak i artysta „poetycko zamieszkują świat”¹¹.

Zamysł książki powstał w efekcie dostrzeżenia potrzeby zestawienia świadectw zainteresowania pisarzy i artystów relacjami, zachodzącymi pomiędzy podmiotem a przestrzenią w wybranych „momentach” kultury zachodniej i w różnych jej kręgach językowych. Autorami są krakowscy neofilolodzy, związani z Instytutem Neofilologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie oraz z działającą w jego ramach Pracownią Badań Porównawczych nad Współczesną Kulturą Zachodnią. Niniejszy tom jest w zamierzeniu pierwszym z serii „Imaginarium”, która stawia sobie za cel wielowymiarowe spojrzenie na ważne motywy i zagadnienia zachodniej kultury, ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy wyobraźniowej w interpretacji powstających w jej łonie treści.

Bibliografia

Bachelet Bernard, *L'espace*, Paris 1998.

Bailly Antoine S., *L'imaginaire spatial. Plaidoyer pour la géographie des représentations*, „Espace-Temps” 1989 nr 40–41, s. 53–58, <https://doi.org/10.3406/espac.1989.3461>.

Benz Ernst, *Geist und Landschaft*, Stuttgart 1972.

---

¹⁰ H. Buczyńska-Garewicz, *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*, dz. cyt., s. 175.

¹¹ To ostatnie określenie przywołuje Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 63, przyp. 7.

- Boer Charles, *Poetry and Psyche*, [w:] *Jungian Literary Criticism*, ed. By Richard P. Sugg, Evanston 1992.
- Buczyńska-Garewicz Hanna, *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*, Kraków 2006.
- Dąbrowski Mieczysław, *Geopoetyka jako principium comparationis w badaniach kulturowych*, „Rocznik Komparatystyczny” 3 (2012), s. 9–28.
- Durand Gilbert, *Le décor mythique de la „Chartreuse de Parme”*, Paris 1961.
- Durand Gilbert, *Les structures anthropologiques de l’imaginaire*, Paris 1961.
- Merleau-Ponty Maurice, *Fenomenologia percepcji*, przeł. Małgorzata Kowalska i Jacek Migasiński, Warszawa 2001.
- Rybicka Grażyna, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.
- Westphal Bertrand, *La Géocritique. Réel, fiction, espace*, Paris 2007.
- White Kenneth, *La figure du dehors*, Paris 1978.
- Zumthor Peter, *Myślenie architekturą*, przeł. Artur Kozuch, Kraków 2010.

